

TRIA DRAGMATA – HÁROM MARÉKNYI

Borzsák István: *Dragma, Válogatott tanulmányok, I–II–III*
Budapest, Telosz Kiadó, 1994, 431 l. – 1996, 433 l. – 1997, 454 l.

A főcímben megadott szöveg — mint kitet-
szik — valójában fantáziacím, mert ilyen kö-
tet ismereteim szerint igazából sohasem je-
lent meg. Örvendetes módon viszont napvi-
lágot látott a magyar klasszika-filológia
egyik kiemelkedő alakjának, Borzsák István-
nak *három*, már terjedelmével is tekintélyt
parancsoló tanulmánykötete (mindegyik csak-
nem félezer lap!), és ezek viselik fedelükön a
Dragma címet. A görögben oly szépszá-
mú mára már járatlan olvasó szerencsére az I.
kötetben előjáróban megtudja, mit is jelent
ez a számára nem túl ismerősen csengő szó,
amely annyit tesz: „egy maréknyi »betaka-
rítás«”. Így a máris jól hangzó megjelölés
elegáns fensőbbiséggel céloz arra, hogy a
nagynevű szerző egy roppant gazdag életmű-
nek remélhetőleg még egyáltalán nem a vé-
gén egy-egy maréknyit válogatott, mintegy
„sarabolt” össze (sarlós aratásról van ugyanis
szó!) a hatalmas termésből. Később olvasga-
tás közben valóban ráébred a munka lapjait
forgató és ismeretre vágyó ember arra:
mennyire kifejező ez a címadás. A magyar
klasszika-filológia egyik *koryphaia*sá ugyan-
is (szándékosan nem írok korifeust, mivel
mára ez a magyarba átkerült forma olyannyi-
ra ízetlenné vált, hogy senkinek sem a
„csúcs” jut róla eszébe!) látszólag szinte csak
találomra gyűjtött egybe kötetenként mint-
egy ötven-ötven dolgozatot, hogy ízelítőt ad-
jon számunkra ismeretei csaknem kimeríthe-
tetlen kútfejből. Az első kötetet bevezető
„Előszó helyett” nem véletlenül emeli ki azt
a gondolatot, hogy az embernek »fáradtságo-
san« kell „megszerezni a múlt értékeit”. Az,
aki valóban veszi a fáradtságot (mint e sorok
írója 1997 és 1998 fordulóján, amely számá-
ra épp ezért vált oly tanulságossá és élvezet-
tessé), hogy átküzdje magát a tudásnak ezek-
ben a kötetekben eléje tornyosuló tengerén, s

megpróbálja felfedezni mintegy tengeráram-
latokként a benne meglévő rendező elveket, s
azokat erejéhez mérten sikerül fel is kutatnia,
gondolataiban feltétlenül gazdagabbá és ne-
mesebbé is fog válni. Munkája semmiképpen
sem lesz könnyű, mert a tudós szerző nem
mindig dob számára mentőövet, hiszen nem
csupán hatalmas tényanyag ismeretét követel-
li meg tőle, hanem széleskörű nyelvtudást is.
Az egyes tanulmányok ugyanis bőségesen
ontják a görög és latin idézeteket, a legrit-
kább esetben fordításban, vagy akár magyar
nyelvű értelmezésben. Ha tehát valaki mind-
ezzel megbirkózik, s feltárulkozik előtte a
Borzsák-féle életmű teljes gazdagsága, az
joggal mondhatja el dolgvégezetten: „ez jó
mulatság, férfi munka volt”!

De haladjunk sorjában! Mi kínált alkal-
mat az immár három kötetet megtöltő válo-
gatott tanulmányok összeállítására és közzé-
tételére? Természetesen ehhez elegendő lett
volna magának a szerzőnek az életműve és
rangja is. Ám az első kötet megjelentetésével
a mindenképpen köszönetet érdemlő kiadó a
nyolcvanéves mestert köszöntötte. A munka
sikere azután szinte magától vezetett a továb-
bi kötetek közreadásához. Minthogy így sem
látott valószínűleg minden „kisebb írása” új-
ból napvilágot, ezért talán még abban is biza-
kodhatik az antikvitas után érdeklődő, hogy
hamarosan immár a negyedik tallózást is ke-
zébe veheti majd, amely ilyen módon már
egy újabb jeles évforduló, a nyolcvanötödik
születésnap alkalmából köszönti az éveit szá-
mára szellemi és életerejével rácáfoló mes-
tert. Úgy legyen!

Egy ilyen magasra ívelő pálya esetében,
mint amilyen Borzsák Istváné, joggal érdeklő
az életmű után kutakodót, melyek is voltak a
személyes tehetségen, nagyszerű emlékező-
készségen, rátermettségen és szorgalmon kí-

vül ennek az életútnak az elindító, befolyáso-
ló és meghatározó tényezői. Mások ilyesmit
gyakran eltitkoló szemérmességével ellentét-
ben a *Dragmák* szerzője, akiből nem hiány-
zik a jogos cicerói vagy reneszánsz öntudat,
nem rejti mindezt homályba, hanem igaz
tisztességgel adózik mind az ősöknek, mind a
mestereknek. Nem kétséges, hogy az 1914-
ben Monoron született Borzsák sokat kö-
szönhet szívós kitarásában kálvinista elei-
nek, akik ugyan a Százdi nevet a korhely je-
lentésű *Borzákkal* cserélték fel, ám az ifjút
nagyon is nem *borisáknak*, legföljebb a jó-
zan mértéket mindig is megtartó, kertjét min-
dig gondosan megművelő embernek nevel-
ték, aki ugyanúgy örül tudása, mint *képos-a*,
hortus-a gazdagságának, s aki még hadifog-
sága megpróbáltatásait is ismeretei gyarapí-
tására tudta fordítani sok ember javára. Keve-
sen emelték meg oly alázattal kalapjukat
egykori latin tanáruk emléke előtt is, mint
ahogy ezt Borzsák István tette Nyusztay An-
tálnak, a Lónyay utcai egykori református
gimnázium tanárának emléke előtt. Az igazi
magyar műhely azonban egyfelől a hajdani
Eötvös Collegium volt (az egykori debreceni
kollégisták közül talán kimaradt Nieder-
hauser Emil, akinek nevét hadd írjam itt Gár-
donyi Sándoré mellé), másfelől a Pázmány
Péter Tudományegyetem néhány jeles tanára,
mindenekelőtt Alföldi András, Huszti József
és Kerényi Károly, míg mások inkább elri-
asztó példával szolgáltak a formálódó fiatal
tudós számára. Ez utóbbiak néven nevezése
itt most nem lenne helyénvaló, de meg kell
vallani, hogy munkamódszerük és szellemük
kerülése még akkor sem vált kárára Borzsák
munkásságának, ha időnként róluk formált
sommás ítéleteit talán nem is érezzük mindig
teljes igazságnak, bár a kegyeletértés szán-
doka nyilván távol állt tőle. A 30-as években
Borzáknak módjában állt megismernie a né-
met klasszika-filológia humanista hagyomá-
nyait is, így lett mérce és mintakép számára
mindvégig Ed. Norden, példa F. Klingner, s
emlékezetes tanítómester O. Weinreich. Szá-
momra különösen az utóbbiról festett megrá-
gadó, igazán emberi portrét, olyannyira,

hogy bár magam e tübingeni tudóst nem is-
merhettem, ezután Verdi II. Fülöpének nagy
áriája nekem is mindig fel fogja idézni az ő
alakját. Az már kevésbé nyerte meg a recen-
zens tetszését, hogy Borzsák talán túlzottan
is magáévá tette az egykorú német kutatás
többségének ma már nagyon is elfogultnak
érett szinte egyöntetűen pozitív Augustus-
méltatását, ez azonban még mindig szeren-
csésebb talán, mintha Syme ítéletéből indult
volna ki, aki az első *princeps*ben a világtörté-
nelem egyik legellenszenvesebb figuráját
volt hajlandó látni. Mára egy mindkét irány-
ban józanul mértéktartó konszenzus látszik
kialakulni ebben a tekintetben az ókortörté-
neti irodalomban. Vö. pl. K.A. Raaflaub – M.
Toher, *Between Republic and Empire...*,
1990. Némiképp kísért ezen idők caesari fel-
értékelése is, mert a magam részéről árnyal-
tabban fogalmaznék a Kr.e. 44. márciusi
tyrannocidiummal kapcsolatban, amelyről
Borzák ezt írja: „az elvakult senatusi reak-
ció vezetői olyan tettekre szánták el magukat,
melynek következményeivel maguk sem vol-
tak tisztában”. (I, 93) Ám — mint már oly
sokan, így pl. Chr. Meier rámutattak — ez a
korszak a hosszú távú politikai vakság periód-
usa volt, s érvényes volt ez magára Caesarra
is, akit tettei összességükben aligha tesznek
meg ezen idők egyedüli szinte már isteni
tisztánlátójává. Kétkedve fogadom azt is,
hogy Antonius is „végeredményben a princi-
patus megvalósításán jártatta (volna?) az
eszét” (I, 180), ez még a későbbi keletkezésű
Lucanus-szövegbe is belemagyarázás. Ott
pedig kissé elszaladt a szerző tolla, amikor
Tacitus kapcsán „a történelmi szerepére ké-
szülő germánság”-ról ír (II, 228) (már ekkor
lett volna nekik efféle történelmi küldetésu-
datuk? — az persze, hogy a rómaiaknak
ilyen volt, köztudott és bizonyítható is).

Bár a válogatott tanulmányok valóban
„markolnak” az életműből, mégis előbb-
utóbb kirajzolódnak az olvasó előtt az életmű
egykes főbb csomópontjai. Az egyik ilyen a
hatalom és annak jelvényei iránti érdeklődés,
valamint a történelem kiemelkedő figurái és
utóéletük feltárása (főképp Nagy Sándoré!),

ill. a hellénisztikus és a római történetírás. Ebben én nem utolsó sorban Alföldi András ösztönzését és örökségének továbbvitelét látom, (aki pl. a római császárság hellénisztikus előzményeit is számba vette), bár e problémákör keleti vonatkozásainak nagyon gyakori boncolgatása nyilván nem mellőzte Kerényi Károly hatását sem, ahogy nyilván jelen van a kiemelkedő pályatárs, a többször idézett Harmatta János ösztönző segítsége is. (Itt jegyzem meg, hogy tudományunk e másik kiemelkedő alakja is most néz egy újabb szép évforduló elé, s bizony ő is megérdemelne megannyi alapvető tanulmányából egy vagy akár több hasonló válogatást.)

Kerényi közvetlen hatása persze inkább azokban az írásokban érzékelhető, amelyek a mítosz-, mese- és ünnepkutatásokhoz kapcsolódnak, bár nagyon valószínű, hogy e jeles dolgozatok forrásvidéke is sokkal szélesebbkörű, mint talán első olvasásra gondolnók.

Szerzőnk ugyanakkor messze túl is lép az elődökön, a mintákon. Az adott tárgykörben ez főképpen abban a tekintetben mutatkozik meg, hogy Borzsák gondosan utánajár ezen, a hatalommal és képviselőivel kapcsolatos szövegek utóéletének, tisztában lévén azzal, hogy az utóélet precíz számbavétele maga is elősegítheti a múlt jobb interpretációját. Különösen kiemelkedő az, ahogy a Nagy Sándor-hagyományt, főképp a Nagy Sándor vulgátát valamint regényt és bámulatosan gazdag beépülését az egész európai civilizációba feltérképezi. E szempont alapján a szerző alkalmanként lenyűgöző találékonysággal és asszociációs készséggel helyez új megvilágításba megannyi sokat elemzett antik helyet, s gyűjt egybe temérdek későbbi, ebben a tekintetben eddig általában figyelmen kívül hagyott textust. Ezek a vizsgálatok, amelyek általában idegen nyelven is megjelentek, méltán váltottak ki már mostanáig is nemzetközi elismerést. Egyedül az ugyancsak nagy elmeéről és bravúros íráskészségről árulkodó olasz tudós, Braccisi látszik mellőzni ezeket a dolgozatokat; igaz: őt meg Borzsák István nem igen méltatja fi-

gyelemre, amit az indokolhat, hogy a témában az elsőbbség kétségkívül az övé.

A régi, így az antik művek eleven éltető erejének megőrzéséhez az is hozzátartozik, hogy mindenkor aktualizálhatók legyenek. Jól tudja ezt Borzsák István, aki pl. meggyőzően mutatja ki, hogy a sophoklési *Elektra*-ban benne rejlő hatalmi problematikát milyen ügyesen alkalmazza a török zsarnokság ellen a 16. században Bornemisza Péter fordítása. A kötetekben sok más hasonló jelenség körütekintő elemzésével találkozunk.

Részben a hatalom kérdésével kapcsolatos érdeklődésnek is szerepe lehet Borzsák néhány favorizált szerzőjének kiválasztásában. Emiatt is kerülhetett vizsgálatai homlokerébe a „nem hősi társadalom” eposzköltője: Vergilius, vagy „a hazudni büszke” történetíró: Tacitus; főképp az utóbbi, akivel kapcsolatban szerzőnk munkássága talán elsősorban jegyzett nemzetközileg. Az idevágó dolgozatok eredményeit, gondolatgazdagságát itt botor dolog lenne felsorolni, hiszen mindez meghaladja egy rövid ismertetés kereteit, s mindenke „előbányászása” legyen csak az olvasó örömdetes és szépséges fáradozásának végeredménye. Aki erre vállalkozik, azt meglepéssel tölti majd el az egyéb szerzőket elemző finom és elegáns borzsáki írások is, amelyek Horatiust (a másik nagy „kedvencet”, akinek egyik legbecesebb szöveg-helyreállítását szintén a Mesternek köszönhetjük), Catullust stb. mutatják be. Bántóan méltánytalannak érezzük, hogy a jelzett Borzsák-féle elismert és megbízható Horatius Teubnerianus helyett a német egyetemes jegyében a kiadó a Borzsák által is joggal bíralt, oly gyakran megbízhatatlan Shackleton Bailey-féle stuttgarti Horatiusnak kíván a továbbiakban zöld utat adni, ismereteim szerint annak újraközlését szavatolva.

Borzsák István tudósi munkáinak java az ún. szocialista időszakban készült, amikor alig akadt olyan, humán területen működő és publikáló szakember, aki ilyen vagy olyan módon ne folyamodott volna valamiféle „marxizáláshoz”, mely helyenként ma már meglehetősen sután hat. Nem ellenőriztem,

hogy szerzőnk e vonatkozásban átdolgozta-e korábbi írásait vagy sem (nekem úgy tűnik fel, hogy nem, vagy legalábbis nem számottevő mértékben), de a most kézbe vett dolgozatokban örömdetes meglep, hogy milyen kevés az „avított marxista máz”. Még ha esetleg felbukkan is egy Engels-idézet, egy-egy osztályharcos kijelentés, vagy kissé szkematikus olyasféle „korrajz” a zsarnokságról, amilyen az 50-es években dívott (tegyük mindjárt hozzá: néha nagyon is célzatos mellékértelemmel!), mind a három kötet egészében nagyon is időálló szellemiséget áraszt, az örök emberi értékek képviselésében, általában a maradandó humánus és a szellemi-művészi szépség jegyében fogant. Érvényes ez akkor is, ha talán a mester egyéni ízlésével nem is mindig értünk egyet, vagy azt túlságosan is szubjektívnek, nem elég tágnak és rugalmasnak érezzük. Miért kellene pl. nekünk is „édeskés” pásztorregénynek tekintelnünk Longos *Daphnis és Chloé*-ját, amelyet nemcsak a Borzsáktól számon tartott Goethe minősített „mesterműnek”, hanem Zola is nagyra értékelt, átköltve és belefogalmazva a *Rougonék szerencséjébe*, s talán Ravelre sem csupán a mű „édeskésége” hatott?! Kissé elhamarkodottnak tartom azt a sommás megfogalmazást is, miszerint Livius „az utána következő századok fokozódó kulturális igénytelensége” miatt szorult háttérbe: „a nagy mű hamarosan kivonatokká zsugorodott” (I, 173). Az utóbbi évtizedek kutatásai egyre jobban felhívták a figyelmet a késő antikvitás nagy kulturális (és nem csupán keresztény!) értékeire, s ma már pl. az ún. kivonatoló (*epitomé*) irodalomnak is sokkal nagyobb jelentőséget és önállóságot szokás tulajdonítani. Persze: Borzsák nem is tagadja az ún. *kiseb-bek* jelentőségét, hogy itt csupán arra az árnyalt méltatásra utaljak, amelyet pl. Cornelius Neposról ad. Különösen tartalmas mindaz, amit a szerző az egyes kötetekben némiképp szétszórva az antik történetírásról mond, főleg formai vonatkozásban, pl. a motívumok egyezése, hasonlósága tekintetében, az azonban mégis valamiképp elsikkad, hogy a köztársaságihoz hasonlóan a császárkori his-

toriográfia is alapvetően senatusi műfaj volt. Ennek a társadalmi kötődésnek a kiemelése semmiképp sem lett volna üres marxista szólam. A klasszika-filológiai vizsgálatok ezt egyetemesen alátámasztják. Hogy a régebbi borzsáki írások mennyire korszerűek, azt bizonyítsa egy kiragadott példa: ő már 1980-ban Európához való tartozásunkat hangsúlyozta (II, 348).

Az előzőkben szóvá tett szórványos hiányérzetünket messzemenően kiegyenlítik viszont Borzsák Istvánnak a legnagyobbakéval azonos értékű finom szövegelemzései, motívumvizsgálatai, a századokon átívelő motívum- és gondolatrepció feltárását célzó magával ragadó, széles horizontú előadásai. Ezen a területen mindegyik kötet számos kitűnő dolgozatot vonultat fel, valamennyi előszámlálása teljességgel lehetetlen lenne, néhány tanulmány kiemelése pedig csak a méltató egyéni ízlését tükrözné, úgyhogy ettől a magam részéről el is tekintek. Az olvasó maga is örömmel elvégzi majd az efféle felfedező munkát, még ha az óriás mennyiségű topika-anyag nyomon követése (pedig Borzsák pl. mellőzni látszik a jáki templom díszítményei közt a „tövishúzó” továbbbélését, ha nem csal az emlékezetem) helyenként nem is jelent igazán könnyű feladatot. Annál több gyönyörűséggel tölti viszont majd el a nagyon sok árnyalt értelmezés és magyarázat, még ha e sorok írója talán kissé meghökken is a Fabiusok kapcsán a *praeferoces* egy szerűen „meggondolatlan” jelzővel való visszaadásán, mert ezt ő többnek érzi, valahogy így: „különösen vad, támadó kedvtől fűtött, szilaj” (?) (vö. II, 30). A legtöbb esetben magával ragadóak azok a részek, tanulmányok, amelyek ötletesebbnél ötletesebb és színesebb párhuzamokat sorjáznak, egyáltalán nem emlékeztetve azokra a száraz katalógusokra, amelyek ilyen vonatkozásban megannyi más tudós tolla nyomán támadnak.

A tanulmányok hangvétele a témáknak megfelelően általában komoly, de tud szellemes, ha szükségét érzi: igazán nyelvöltögető is lenni. Így jegyzi meg Ponori-Thewrewkről, hogy hangzatos neve ellenére munkássá-

ga „korántsem *ewrewk*”. Hatásos, habár úgy érzem, hogy e magyar tudósról azért Ritoók Zsigmond árnyaltabb és szerintem méltányosabb képet rajzolt. Ám nem felejttem: *Domine, non sum dignus...*!

Egészen ritkán fordul elő, hogy Borzsák egy-egy megállapítását mára már vitathatónak érezzük, s pláne ritka, amikor azt kell tapasztalnunk, hogy talán a megírás időpontjában sem volt nézete igazából tartható. Emeljünk ki mégis egy ilyen a szerző részéről mellékesen elhangzó megállapítást. Amikor Borzsák pályája indult még valóban általános volt a felfogás, amelyet korábban Mommsen és Ed. Schwartz alakított ki, s nyomukban A. Rosenberg visszhangzott a „Caesianus Salustius”-ról. (I, 217). Ezt az álláspontot azonban már a 30-as években súlyos bírálatok érték, a II. világháborút követően pedig ízzéporrá zúzták, s még a magyar kutatás is nyomós érveket tudott felhozni ellene, melyeket többségében a külföldi szakirodalom is átvett. Ezért e tekintetben már 1969-ben is indokolt lett volna tartózkodóbb fogalmazás, bár ismétlem: itt nem egy érvelés lényegéről van szó, hanem csak egy egészen másról szóló tanulmány gondolatmenetének egyetlen járulékos eleméről. Kerényi egykori tanítványától érhetőnek tarthatjuk, hogy Plautus egyik vígjátékában, a *Mercator*-ban regényparódiát vél fölfedezni. Mindig többen voltak azonban, akik az antik regény kezdeteit a Kr.e. 2. századnál későbbre tették, s így annak van több valószínűsége, hogy a regény genezisének egyik forrása volt az antik *comoedia* (l. erről pl. újabban E.L. Bowie, S.J. Harrison vagy éppen Gaillard összefoglalásait).

Borzsák István könyvei és tanulmányai eddig általában arról voltak híresek, hogy szinte alig van bennük sajtóhiba, ami ugyan csak ékes bizonyága a szerző alaposságának és éles szemének, sőt tovább megyek: felkészültségének. A *Dragma* három kötete ugyancsak kiemelkedik az utóbbi évek hazai könyvkiadásának átlagából, ám elmarad a szerző korábbi munkáinak jelzett nyomdai tisztaságától. Ez megítélésem szerint főként

két körülmény következménye: egyfelől a számítógépes előállítással magyarázható, másfelől azzal, hogy a megbízható szövegközlés tekintetében a hazai előállítás színvonala az utóbbi években rendkívül nagyot hanyatlott. Mindennek jelzése és számbavétele a jelen esetben éppen azért lehet nagyon tanulságos, mert pontosan Borzsák István volt az, aki számos dolgozatában kísérte nyomon az antik klasszikusok, de a humanisták szövegeinek eltorzulási folyamatát, s adott megannyi ragyogó példát arra, hogy miként kell az eltorzult textusokat helyreállítani. Mi most a számítógép korában hívhatjuk fel a figyelmet arra, hogy milyen újabb veszedelmek leselkednek a gondosan megformált fogalmazásokra, hogy eléktelenítsék őket. Ezért protestálunk azért: az új technika adja meg ismét azokat a biztosítékokat, amelyek újból szavatolhatják azt a többnyire nagyon megbízható szövegközlést, amely a 19. századot és századunk első felét általában jellemezte, nemcsak Nyugat-Európában, hanem részben még nálunk is. Aligha lehet ugyanis Borzsák a felelős egy ilyen hivatkozásért: „Plut. De facire (!) in orb. lun.” (I, 23); magától értetődő a szakembernek, hogy itt „Plut/archos/De facie in orbe lunae”-t kell olvasnia, a komputer kezelőjét azonban talán a sok rövidítés nem igazíthatta el, s ez bizony az olvasó számára is lépten-nyomon visszatérő nehézség lehet a szóban forgó kötetek tanulmányozása során. Egyértelműen a számítógép ördögének tulajdonítható a megannyi rossz ill. felesleges elválasztás. Ilyeneket olvashatunk pl. sor közepén: hitszó-nok (I, 23), haso-nlítható (sic!) (I, 91), ér-dekes (I, 337), sze-relem (I, 362), ...Sor végén ill. elején találjuk viszont ezt: Kár-olyi (II, 370), mindenko-rra (III, 20), kev-eredtek (III, 23), rapt-abatque (III, 52), provincial-izmus (III, 259)... Valószínűleg a számítógép a ludas ebben a hibás egyeztetésben is: „annak a ...barátunknak két fontos tanulmányára, akiknek 75. születésnapjára ...” (II, 24), vagy egy efféle írásmód befurakodásában: Iliasbeli (inkább: Iliasbeli), s eltorzult van den Bruwaene neve is (Bruwaine – II, 202), akárcsak az évforduló

(évforduló II, 349). A komputer lehet felelős a latin és görög szövegek deformálódásáért. Így lett például Iuno Laciniából Luno Lacinia (II, 43), a *praesens deus*-ból *praesens dens* (II, 188), s ezért szúr szemet a *manentves-tigia* (III, 105) vagy a paltinusi a palatinusi (sőt inkább palatiumi) (III, 115), ill. chors a cohors (III, 173) helyett. Magam is a számítógépes lehetőségeimhez igazodva vagyok kénytelen latin betűs átírást használni, megjegyezve, hogy egy helyen *euché Axilleios* helyett *euché Achilleios*-t kell olvasni, miként ez a szövegösszefüggésből helyesen ki is derül (II, 29). Mindezek után abban sem vagyok teljesen biztos, hogy egy helyen a modronei könyvtár egy „kötege” helyett vajon nem „kötetét” kell olvasni (II, 413), bár a *lectio difficilior* elve alapján ez az utóbbi változat sem valószínűtlen, minthogy lehetséges. Novati sem intézhetett 1988-ban levelet Ábel Jenőhöz (II, 412). Nyilván elírás a „legjobban megalapozottabb rész” is (II, 415) vagy a Schmidt józsef névforma (II, 424), ill. „Claudius »villánháborúja«” (III, 185). Lenne ilciati-album? — valószínűleg itt Alciati-albumot kell értenünk (III, 370). Több sajtóhiba is rontja a III, 402-t. Gondolom: a Paltalisierung helyett helyénvalóbb a Palatalisierung (III, 127), ill. Erzhlung helyett az Erzählung (III, 167). De ó jaj, ugyan miféle hibák éktelenítik majd el ezt az egyszerű könyvismertetésem is a kiadó számítógépes beavatkozása után?!

Megfigyelhető a régi dolgozatok újraközlésében némiképp az egységes szerkesztői megmunkálás hiánya. Igaz, ez az olvasónak többnyire nem igen sérülhet szemet, a filológus azonban, aki éppen Borzsáktól is megtanulhatta, hogy helyenként látszólagos apróságokból is milyen fontos következtetéseket vonhatunk le, némiképp fennakadhat bizonyos következtelenségeken. Például: hol peripatetikus, hol peripatetikus formát találunk a dolgozatokban; a szerző — helyesen — a görög *auctorok*at általában görögös névformában említi, így a korai keresztény írókat, az egyházatyákat is. Előfordul azonban, hogy az ennek megfelelően elvárható

Órigenés forma helyett elvétve a latinos Origenes alakkal találkozunk. A nem bennfentes olvasót ez esetleg még az azonosításban is akadályozhatja. Ez a nehézség is áthidalható lett volna azonban, ha lenne a kötetek végén *Név- és tárgymutató*, mert így a nagyközönség is tudhatná, mikor takarnak az eltérő névformák azonos vagy különböző személyeket. Ugyanakkor ez a mutató a szakembernek is megkönnyítené a roppant anyaggazdag kötetek jobb használhatóságát. Ha lesz majd egy negyedik *Dragma* is, jó lenne, ha a kiadó ehhez már mellékelne egy ilyen, valamennyi kötetre kiterjedő mutatót. Nem egységes azonban Melanchthon nevének írásmódja sem, amely ugyan többnyire így szerepel, ám néha Melanchtonnal is találkozhatunk (I, 32), ahogy ez a magyar szakirodalomban egyfajta hagyománynak megfelelően általában előfordul, holott ma a németek nem ezt az írásmódot használják. Ugyanígy hol Szenci, hol Szenczi szerepel, ami persze jelezheti helyesírásunk 20. századi változását is, s így akár kordokumentumnak is felfogható. Franciál Thèbes a helyes írásmód, nem Thébes (II, 273). A recenzio készítője kissé megütközött ezen a formán is: prozopográfiai (I, 69); eléggé magyarrá lett szakkifejezés ez ahhoz, hogy ilyen magyarosan írjuk, nem kellene inkább prosopographiait vagy akár prosopographiait feltüntetnünk? (L. még prozopográfus – I, 70). Ugyanakkor teljesen természetesnek érezzük persze a historiográfia formát, viszont miért ír a szerző enthusiamust, holott ez a kifejezés ugyancsak eléggé meggyökerezett már a magyar nyelv műveltebb rétegében, s a könyvespolcra leemelt *Helyesírási tanácsadó szótárban* is enthusiamust találtam? Tanácsos lenne a rövidítések feloldása is, mert ezek tömegével akár egy latinszakos középiskolai tanár sem birkózik meg könnyen. Vajon mindenki megérti, hogy mit is takar ez az utalás: MIOK évkönyv 1983/84, 47–56? Egy-két esetben talán a kiadó bicskaja is beletört ezekbe a feloldásokba. Ezért írhatott pl. Acta Classica Debrecen-t, holott a folyóiratnak, amelyet épp Borzsák alapított, a valódi címe ez: Acta

Classica Universitatis Scientiarum de L. Kossuth nominatae, s a dél-afrikai hasonló kiadványtól legföljebb ezzel a rövidítéssel lehetne megkülönböztetni: Acta Classica, Debrecen (hivatalosan: ACD; különben nagy öröm számunkra, hogy a szerző erről a gyermekéről sem feledkezett meg dolgozatai egybegyűjtésekor!)

Aligha tagadható, hogy a mester többnyire nagy felkészültséget vár el tanulmányainak búvárlóitól, olyan finom célzásokkal fűszerezve előadásait, amelyeket inkább csak egy nagyon képzett elit tud minden ízében megérteni, sőt talán még az sem mindig. Ez az igényesség azonban végül is nevelő szándékú is lehet, mert egyébként Borzsák velejéig pedagógus, aki nem nézi le azt a feladatot sem, hogy középiskolai latintanároknak adjon közvetlen eligazítást. Több írása is eredetileg az ő épülésükre hangzott el különféle rendezvényeken. Most bizonyára jóleső érzéssel olvassák el újra, hogy még alaposabban a magukéva tegyék az ezekben foglalt sok információt és értékes elemző módszert.

Végül még egy apróság. Egy ilyen hatalmas életműből szemlélő több tanulmánykötet folyamában szinte elkerülhetetlen, hogy ne legyenek bizonyos átfedések, ismétlődések. Előfordulnak ismétlődések Borzsák dolgozataiban is, s nemcsak az egyes kötetek között, hanem alkalmanként egy és ugyanazon kötetben belül is. Igaz, ezek a néhol szinte szó szerinti ismétlődések nélkülözhetetlenek egy-egy okfejtés gondolatmenetéhez, ám szerkesztéssel talán el lehetett volna érní, hogy a hosszabb szakaszok megújítását tömörebb utalások helyettesítsék. Igaz, ez feltételezte volna, hogy mindenki valamennyi kötetet megvásárolja, holott elképzelhető: a tartalmas és kelendő kötetek nem valamennyit tudja és tudta minden érdeklődő megvásárolni.

Előjáróban jeleztük azt a tiszteletre méltó kötődést, amellyel Borzsák István családja hagyományaihoz, ill. hajdani iskolai és egyetemi mestereihez kapcsolódik. Ehhez még azt is hozzátehetjük: a mester elévülhetetlen érdeme az is, hogy korábbiól is meg-

próbálja feltárni azt a tradíciót, amelyhez a magyar klasszika-filológia több-kevesebb büszkeséggel nyúlhat vissza: egy Bornemisza Péterhez, egy Budai Ézsaiáshoz vagy egy Ábel Jenőhöz. Érezhetően kötődik Borzsák pályatársaihoz is, többször felbukkan pl. Györkösy Alajos, Harmatta János, Szabó Árpád, Hahn István, Scheiber Sándor vagy Köves-Zulauf stb. neve. Mindezt figyelembe véve, kicsit meglepőnek tartjuk, hogy a tanulmányokban viszonylag ritkábban találkozunk a „fiatalok” nevével (mára már őket is inkább „középkorúaknak” mondanók, sőt...), leszámítva főként Ritoók Zsigmondot vagy Bollók Jánost, ha emlékeztetem nem csal. Ez a nemzedék vagy a náluk is fiatalabbak név szerint inkább a rokntudományok területéről: művészet-történet vagy humanizmuskutatás tárgykörében bukkannak fel. Egy mester tanítványok nélkül? Nyilván nem erről van szó, hiszen sokan szeretnének azzal büszkélkedni, hogy az ő növendékei. Borzsák István ezt természetesnek veheti, és jó szülő módján nem kíván rangsort felállítani „gyermekei” között, hanem igazi közösségként kezeli őket, akik számára mindig megpróbált minél jobb munkalehetőségeket biztosítani egy általa nem kedvelt rendszer időszakában is.

Remélem: mind a szerző, mind az olvasó megbocsátja nekem, ha osztatlan elismerésemben időnként némi kétséget, sőt kritikát is vegyítettem, nem tagadva, hogy a magam véleménye sem hivatkozhatik a tévedhetetlenséggel. Hogy Borzsák tudása számomra is mennyire tiszteletet parancsoló, mi sem bizonyíthatja jobban, mint lezárásként annak beismerése: nemcsak a múltban tanultam sokat Borzsák Istvántól — bár a sors nem éppen szeszélyéből, hanem leküzdhetetlen kényszeréből nem lehettem személyes tanítványa —, hanem most is, amikor szorgosan végigbúvárogtam tanulmányain. Bevallom, hogy korábban nem figyeltem fel az antik *milieu*-elméleteket vizsgáló eszmefuttatásaira, olyasmiket is „felfedezni” vélve, amiket ő már jóval korábban tudott, még ha kissé másképpen is, de jóval szélesebb anyagra támaszkodva. Mindezt „szánom és bánom”, ám aligha von-

ható kétségbe, hogy a hazai ókortudomány művelése közös ügy, még ha ki-ki erejéhez mérten ezt más-más színvonalon végzi is. Örölnünk kell annak, ha e munka révén a klasszika-filológia rangja emelkedik országban belül és kívül; józan és szigorú kritikával ezt csak erősíteni próbáljuk, nem pedig akarva-akaratlanul megingatni. Így a személyes vallomástól visszakanyarodva az ismertetett kötetekre, hadd adjunk hangot annak a kíváncsnak: üdvös lenne, ha az újabb *Dragma*-kötet már nemcsak a további tanulmányokat sorjázná, hanem az olvasó, használó munkáját megkönnyítve, mellékelne pl. rövidítésjegyzéket (hiszen hányan ismerik ma már a görög rövidítéseket?), szómagyarázatokat, pótlólagos fordításokat, egyes mottók és jelöletlen utalások, idézetek lelőhelyét, s legfőképpen *Név- és tárgymutatót*, különös tekintettel valamiféle *tematikus eligazító*ra. Mi több: a recenzens még annak is örülné, ha belátható időn belül még egy olyan válogatás is megjelenne, amely nem pusztán „belemarkolva”, hanem gondosan mérlegelő rendszerezéssel mutatná be a borzsáki életművet. Ez talán még szélesebb körben segíthetné munkájukban a felnövekvő hazai tudós generációkat, s egy ilyen összeállítás azt is megérdemelné, hogy idegen nyelven a külföld számára is hozzáférhető legyen (Borzsák Istvánnak eddig is számos írása jelent meg világnyelveken!), hogy öregbítse nemcsak a szerző, hanem az egész magyar klasszika-filológia hírnevét. Egy ilyen kötet

is viselhetne görög címet, mondjuk a kissé általános és szürke: *ZÉTÉMATA* vagy *SPUDASMATA* (Tanulmányok) megjelölést, de a szellemes és eredeti *DRAGMA* mintájára Borzsák István bizonyára nem fogja beérni ennyivel. Magam esetleg az *IRIS* címet ajánlanám, mert ez egyfelől jelezné, hogy a mester életműve *szivárványként* sokszínű, másfelől szinte egész tudományunk egét befogja föld és a mennybolt magaslatai között. Tudom, hogy Borzsák István nem szorul rá egy ilyen tanácsadásra, és szuverén volta bizonyára tiltja is, hogy ötletemet kövesse, ám ez az ötlet remélhetőleg híven kifejezi a recenzens őszinte tisztelgését a tudományunkban páratlan életmű előtt. Ennek eredetiségét csak még inkább megmutatná, ha a magyar ókortudomány többi egyedi nagysága előtt is tiszteleghetnénk hasonló vállalkozással: Harmatta János, Szabó Árpád és Szilágyi János György előtt, akik szintén erejük teljében alkotnak. Ne herdáljuk el az ő örökségüket sem, ahogy a múltban oly gyakran elkövetünk efféle hibákat, miként ezt éppen Borzsák állapítja meg a klasszika-filológiánkkal való rossz sáfárkodással összefüggésben. A debreceni egyetem Klasszika-filológiai Tanácskének megtisztelő lenne, ha e kötetek némelyikének gondozója és kiadója lehetne az *AGATHA*-nak akár magyar, akár idegen nyelvű sorozatában.

Havas László